

RUDOLF ŠTEIS¹**PRÍSPEVOK K NOVEJ KOMPLEXNEJ KATEGORIZÁCI ŠTRUKTÚR
OSÍDLENIA**

Rudolf Šteis: A Contribution to a New Complex Categorization of Settlement Structures. Geogr. Čas., 37, 1985, 2—3; 3 figs., 1 table, 8 refs.

In recent years the individual kinds of settlement structures have been enriched by new ones and conditions of their origin as well as those of the origin of other ones have been revealed. This enables to proceed to an overall systematization in categorizing the structures at all levels. Parallely with this fact the deciding factors of both their origin and development have been recognized. The contribution is an attempt in this field.

V poslednom čase (najmä po 2. svetovej vojne) pod vplyvom významných úspechov v sociálnej a ekonomickej sfére nastali u nás aj veľké premeny v oblasti štruktúry osídlenia, v sídelnej sieti, ako aj v rozvoji sídel.

Priestorové prejavy rozvoja spoločnosti charakterizuje čoraz väčší rozsah, druhovosť, vysoká koncentrácia, široké teritoriálne pôsobenie a veľká miera pretvárania prírody.

V súlade s týmto objektívnym procesom rozvíjali sa nebývalým spôsobom aj vedecké a umelecké disciplíny, ktoré sa zaoberali skúmaním prostredia a usporiadaním územia a priestoru. Spočiatku sa postrehovali čiastkové problémy, neskôr celky. Izolované javy sa spájali do mnohotvárneho procesu poznania. Hľadali sa vzťahy medzi sociálnymi, ekonomickými a priestorovými faktormi rozvoja, rozširovali sa hranice poznania, zvyšoval sa počet vedeckých disciplín, ktoré sa účinne zúčastňovali na skúmaní a riešení problematiky osídlenia. Objavovali sa ďalšie zákonitosti vo vzťahoch prírody a civilizácie a tak sme sa postupne prepracúvali k problematike osídlenia v celej šírke. Identifikovali sa rozličné druhy štruktúr osídlenia, zákonitosti ich vzniku, dynamika ich rozvoja a podmienky a príčiny ich kvantitatívnych, ale najmä kvalitatívnych zmien. Tieto si vyžadovali vedecké skúmanie a zatriedenie do systémov. Ukázalo sa potrebným vytvoriť istú teóriu „druhov“ osídlenia aj v rámci „druhej“ prírody. Teória o štruktúrach osídlenia je teda vlastne teóriou o druhoch osídlenia.

Pre praktické využívanie tohto teoretického poznatku je potrebné transfor-

¹ Prof. Ing. arch. R. Šteis, DrSc., Fakulta architektúry SVŠT, Katedra urbanizmu a územného plánovania, Radlinského 11, 894 18 Bratislava, ČSSR.

mováť ho do podoby a možnosti praktického využívania. Pokúsime sa o to v tomto príspevku prezentovaním systematiky sídelných útvarov na základe ich kategorizácie.

Nie je to úsilie nijak nové. Doteraz sa vypracovalo množstvo takýchto pokusov tak u nás, ako aj v zahraničí. Keby sme mali zhodnotiť ich klady a nedostatky, mohli by sme tvrdiť, že väčšinou znamenali prínosy potiaľ, pokiaľ odrážali priebeh a výsledky procesu osídlenia v čase a priestore, pokiaľ sa využívali vo sfére, pre ktorú boli určené (napr. Christallerova teória) a pokiaľ sa nenadradovali objektívnej skutočnosti (napr. teória strediskovosti sídel miestneho, obvodného a oblastného významu).

Nedostatky doterajších kategorizácií možno zhrnúť do týchto poznatkov:

— predstavovali viac registráciu alebo hodnotenie minulých a súčasných stavov ako predpokladov rozvoja budúcnosti,

— pri voľbe triediacich kritérií sa zamerali na niektoré kritériá (napr. demografické, veľkostné) a nie na kompletne kritériá,

— i keď sa kompletnosť neskôr výrazne zlepšila, nastalo preferovanie niektorých a potlačovanie alebo nedoceňovanie iných (napr. miera vybavenosti ako rozhodujúce kritérium). Do tejto skupiny nedostatkov patrí napr. aj preferovanie javových faktorov (veľkosť, miera vybavenia atď.) pred faktormi podstaty (napr. spôsob výroby a spôsob života) a druh, veľkosť a vybavenosť sídla),

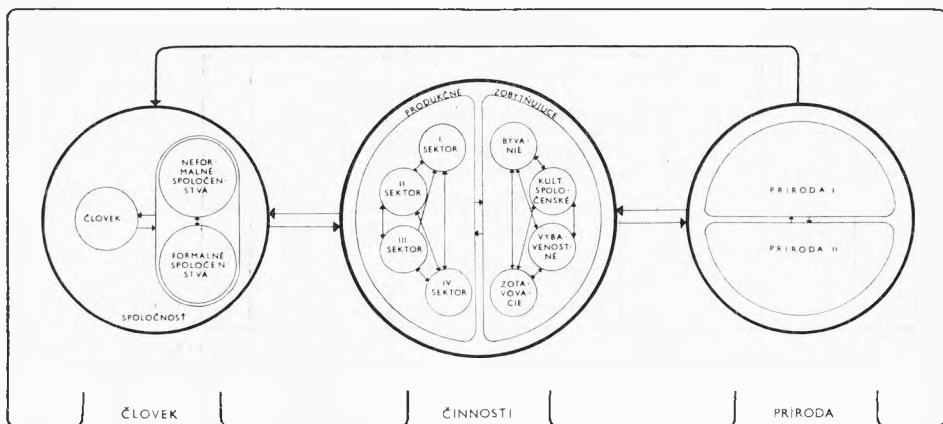
— väčšina súčasne používaných kategorizácií výrazne zanedbala dôležitý faktor polohového významu sídla a nadhodnocuje jeho lokálne danosti. Treba zdôrazniť, že polohový význam sídel bude čoraz viac stúpať všeobecne a pri sídlach vyššieho významu zvlášť. Napríklad rozvoj Bratislavy významným spôsobom ovplyvňujú najmä polohové faktory (križovatka významných medzinárodných systémov premiestňovania cestnej, železničnej, vodnej, leteckej dopravy — významné miesto vstupov a výstupov energetických systémov, napr. elektrická energia, ropovod, plynovod — významné miesto osobnej a nákladovej medzinárodnej dopravy — významné miesto medzinárodnej informačnej sústavy, napr. rozhlasu, televízie atď.),

— doterajšie kategorizácie málo pracovali na princípe systémových vzťahov, pričom sídla pokladali za relatívne statické a nezvažovali predpoklady ich dynamického rastu (od sídel bodových cez líniové, radiálne až sieťové na rôznych úrovniach systémového osídlenia). Tak isto sa nebralo do úvahy, že sídla u nás už nie sú základnou jednotkou osídlenia, ale vznikli výrazné aglomerované sústavy na úrovni rôznych sídelných systémov,

— z uvedeného potom vyplýva dôsledok, že jestvujúce systematiky sa neskúmali na princípoch súladu vertikálneho a horizontálneho rozmeru (vertikálny rozmer reprezentuje dekompozíciu podľa druhu systému a horizontálny rozmer predstavuje dekompozíciu podľa subsystémov alebo prvkov toho istého systému).

Predstavovaná systematika a kategorizácia sídelných útvarov sa usiluje obísť uvádzané nedostatky a postrehnúť (na základe miery súčasného poznania a schopností predvídať budúci priebeh vo vývoji osídlenia) rozhodujúce faktory, ktoré vplývajú na určenie kategórií v systematike. Zahrňuje všetky druhy a typy sídelných útvarov v súčasnosti i v budúcnosti, opiera sa o rozhodujúce determinanty, najmä výrobné, predpokladá výraznú dynamiku ich aglomerovaných sústav a aglomerovaných sústav navzájom.

úrodných a bezpečných miestach a neskôr sa jeho pôsobenie rozšírilo na všetky kontinenty. Najprv žil v izolovaných sídlach. Dnes už žije v rámci celých sídelných sústav. Tak, ako sa menil spôsob výroby a spôsob života, menili sa aj formy priestorového usporiadania osídlenia. Produktom poľnohospodárskeho výrobného spôsobu bola dedina, priemyselný a obchodný systém splodil mesto. S nástupom terciálnych a kvartérnych aktivít vznikajú kvalitatívne nové

Obr. 2. Model životného prostredia a jeho základné determinanty.

podmienky pre život, spôsob a jeho priestorové usporiadania. Vznikajú a vzniknú nové druhy sídelných útvarov (vertikálny rozmer systematiky). Pravda, štruktúry osídlenia ako spoločenské štruktúry (druhy) nadväzujú v celkovej systematike štruktúr životného prostredia (alebo prostredia) (obr. 1).

MODEL ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA PRE ŠTRUKTÚRY OSÍDLENIA (OBLASŤ SPOLOČENSKÝCH ŠTRUKTÚR)

Model vychádza z Marxovej tézy [„Práca je predovšetkým proces prebiehajúci medzi človekom a prírodou, proces, v ktorom človek svojou vlastnou činnosťou sprostredkúva, reguluje a kontroluje premenu látok medzi sebou a prírodou“. Marx, Kapitál I].

V rámci tohto modelu reprezentuje determinant človek — človeka samotného, ktorý je triedne a spoločensky determinovaný, formálne a neformálne zoskupenie spoločnosti.

Determinant „činnosti“ zahŕňa najmä činnosti produkčné (od primárneho až po kvartérny sektor) a činnosti zobytnujúce (bývanie, činnosti kultúrno-spoločenské, vybavenostné a zostavovacie atď.).

Determinant „príroda“ zahŕňa pôvodnú prírodu a „druhú“, človekom vytvorenú prírodu. Tento model životného prostredia v osídlení sa v rôznej miere zastúpenia a proporcií vyskytuje vo všetkých druhoch štruktúr osídlenia a predstavuje podklad pre horizontálny rozmer systematiky (obr. 2).

Systémové vzťahy sú určované horizontálnym a vertikálnym prepojením jednotlivých druhov štruktúr.

Tabuľka 1

Druh štruktúry	Celok a časť		
	štruktúrny prvok	centrálne miesto štruktúry	okolie štruktúry
Interiérová	časť miestnosti	časť miestnosti	budova
Architektonická	miestnosť	centrálna miestnosť	pozemok, zóna
Zonálna	budova, skupina budov	centrum (námestie atď.)	sídlo
Urbánna	zóna	centrálna zóna	záujmové územie sídla, región
Regionálna	sídlo	centrálne sídlo	kontinenty, planéta regióny, kontinent
Kontinentálna	región	centrálny región	záujmové územie kontinenty, planéta
Planetárna	kontinent	centrálne regióny	kozmickej sféry

Návrh novej systematiky a kategorizácie

Horizontálne a vertikálne členenie je zreteľné z obr. 3. Nepotrebuje širší komentár, iba čiastočné vysvetlenie niektorých symbolov. V časti Komunikácie sú jednotlivé triedy odstupňované podľa druhu križovania komunikácií (cesta, železnica, letecké a vodné komunikácie, komunikácie potrubné a nekonvenčné). V časti Informácie sa tieto triedy diferencujú podľa charakteru a miery účasti na spotrebe, distribúcii alebo produkcii celku informácií.

Systematika vyúsťuje do výhľadovej novej kategorizácie. Tým sme pre praktické použitie vytvorili základný námet. Spoločenská prax, najmä však orgány riadenia musia ju uplatniť pri tvorivom riadení procesu urbanizácie a osídlenia. Je potrebné dať jednotlivým kategóriám hodnotovú náplň a uviesť, v ktorej oblasti prestavby osídlenia a investičnej výstavby sa jednotlivé kategórie uplatnia (napr. kde rozmiestniť aký druh vybavenosti, aký druh individuálnej a ostatnej bytovej výstavby, kde počítať s akým druhom konkrétneho výrobného zariadenia atď.).

Tvorivý teoretický vstup si vyžiada o nič menej dôležitý tvorivý praktický aplikačný výstup.

Obr. 3. Návrh na novú kategorizáciu štruktúr osídlenia.

Po- ra- die	Mierka	Činnosti produkčné				Činnosti zobytnujúce			Komuni- kácie	Informácie	Fyzická štruktúra
		I. sektor	II. sektor	III. sek- tor	IV. sek- tor	bývanie	vybavenie	zotavenie			
		organizačné jednotky				organizačné jednotky			druh trieda križova- nia	druh	druh
1	Mini	farma	dieľňa praco- visko			obytný dom zosku- penie	základ- né	rekre- ačný bod body	cesta	S ₁	osada časť dediny
2	Mini- mikro	výrobnó- organizač- ná jednot- ka	pobočný závod závod			obytná skupina	vyššie	rekre- ačná lo- kalita	{-2} trieda	S ₂	dedina + osady časti
3	Mikro- mini	hospodár- ske zosku- penie	závod závod			okrsok	okrsku	rekre- ačný areál	{-1} trieda	D ₁	malé mesto
4	Mikro	kooperač- ný obvod	podnik závod			obvod	integrácia obvodná základ- ná	rekre- ačný komplex	1. trieda	D ₂	mesto
5	Mikro- mezo	poľnohospodársko-priemy- selné a vývojové podniky a kombináty				obvody	integrácia obvodná vyššia	rekre- ačná pod- oblasť	2. trieda	D ₃	mestá
6	Mezo- mikro	priemyselno-poľnohospo- dárske a výskumné kom- bináty a podniky				oblasť	integrácia oblastná	rekre- ačná oblasť	3. trieda	D ₄	N
7	Mezo	produkčno-výskumné a vývojové kombináty					integrácia integrácia		4. trieda	P ₁	N
8	Mezo- makro	integrované produčno- vedecké a výskumné systémy					integrácia		5. trieda	P ₂	N
9	Makro- mezo	integrované vedecko- výskumné a produkčné systémy					integrácia		6. trieda	P ₃	N
10	Makro						integrácia			P ₄	N

Organi- začná funkcia	Urbanistická štruktúra	Prvok štruktúry	Centrálne miesto štruktúry	Okolie štruktúry	Súčasná kategorizá- cia osídlenia	Kód	Výhľadová kategorizácia osídlenia
druh	druh	druh	druh	druh	druh		druh
admin. časť obce	základné sídlo	dom budova usadlosť	centrálne miesto budova	sídlna aglo- merácia (sídlo vidieckeho typu)	nestredis- kové sídlo ostatné	0.1	sídlo
obec	sídlna aglo- merácia, sídlo vidieckeho typu	základné sídlo	centrálne základné sídlo	sídlna aglo- merácia (sídlo prechodného typu)	nestredis- kové sídlo vyššieho významu	0.2	stredisko sídel základného významu
združenie obcí	sídlna aglo- merácia sídlo pre- chodného typu	sídlo vidieckeho typu	centrálne sídlo vidieckeho typu	základná sídel- ná aglomerácia (mestské- ho typu)	sídlo miest- neho významu	1.3	miestne stre- disko sídel vyššieho významu
sídlo bývalého okresu	základná sídlna aglo- merácia mest- ského typu	sídlo prechod- ného typu	centrálne sídlo	urbanizačný priestor	sídlo obvodného významu	1.4	sídlo obvodné- ho významu
sídlo súčasného okresu	urbanizač- ný priestor	sídlna aglo- merácia	centrálne aglomerácia	urbanizačný región	sídlo okresu	1.5	stredisko sídel obvodného významu
sídlo vybraného okresu	urbanizač- ný región (oblasť)	urbanizač- ný priestor	centrálny urbanizač- ný priestor	základný	sídlo eko- nomicko- plánovacej oblasti	2.6	sídlo oblastného významu
sídlo býva- lého kraja	základný makro- región	urbanizač- ný región (oblasť)	centrálny urbanizač- ný región	stredný makroregión	N	2.7	stredisko základného makroregiónu
sídlo vybra- ného kraja	stredný makro- región	základný makro- región	centrálny základný makro- región	vyšší makroregión	N	2.8	stredisko stredného makroregiónu
hlavné mestá republiky	vyšší makro- región	stredný makro- región	centrálny stredný makro- región	celoúzemný makroregión	N	2.9	stredisko vyššieho makroregiónu
hlavné mesto štátu	celoúzem- ný makro- región	vyšší makro- región	centrálny vyšší makro- región	kontinentálny makroregión	N	3.10	stredisko celoúzemného makroregiónu

1. DOXIADIS, C. A.: EKISTICS: An Introduction to the Science of human Settlements Hutchin on of London 1968. — 2. ENGELS, F.: Dialektika prírody, 1. vyd. Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963. — 3. HRUŠKA, E.: Stavba miest, jej história, prítomnosť a budúcnosť. SAV, Bratislava 1970. — 4. OTTADWICH, G.: A System's View of Planning, 1. vyd. Oxford-New York-Toronto-Sydney-Braunschweig 1971, Pergamon Press. — 5. ŠTEIS, R.: Štruktúry osídlenia. Ed. stredisko SVŠT, Bratislava 1978. — 6. ŠTEIS, R.: Sídelné štruktúry — územné plánovanie sídel, Ed. stredisko SVŠT, Bratislava 1981. — 7. VEREŠÍK, J.: Príspevok k funkcionálnej klasifikácii miest Slovenska r. 1961. Geogr. Čas., 18, 1, Bratislava 1966. — 8. VOŽENÍLEK, J.: Základní poznatky z dějin stavby měst, VÚVA, Praha 1982.

Рудольф Штейс

К НОВОЙ КОМПЛЕКСНОЙ КАТЕГОРИЗАЦИИ СТРУКТУР РАССЕЛЕНИЯ

Новая, единая, комплексная систематика категоризации расселения (отдельных видов и типов единиц расселения, современных и предполагаемых в будущем) выдвигается в этой статье как попытка разработки систематики на уровне современного познания и потребностей в будущем. Она является новой потому, что должна заменить до сих пор существующие и местами пережившиеся или же превзойденные категоризации. Она является единой потому, что должна охватывать все населенные пункты по их величине, по их функциональному назначению, причем касается населенных пунктов как городского, так и сельского типа. Комплексной она должна быть потому, что включает в себя все аспекты, решающим способом участвующие в критериях ее выделения и создания. Комплексность должна в себе включать также системность.

Важным фактором при создании новой систематики является правильная оценка интеграции локальных и плановых данностей или предпосылок отдельных населенных пунктов и их агломерированных систем. В отличие от многих предшествующих категоризаций в настоящей статье далее дается ударение на продукционные свойства населенных пунктов, а не на меру их гражданской оснащенности.

Представленная систематика имеет рабочий характер, несмотря на то, что она была отэкспериментирована в нескольких студиях и проектах.

Рис. 1. Структуры расселения.

Рис. 2. Модель окружающей среды и ее основные детерминанты.

Рис. 3. Предложение новой категоризации структур расселения.

Перевод: Л. Правдова

Rudolf Šteis

A CONTRIBUTION TO A NEW COMPLEX CATEGORIZATION OF SETTLEMENT STRUCTURES

The new, unified, complex systematization in settlement categorization (that of the individual kinds and types of settlement formations, both present-day and those presupposed in the future) is an attempt to work up a systematization at a level of both

the present-day knowledge and future needs. As a new one, since it is to replace categorizations either outdated in places or surmounted. As a unified, since it is to include all the settlements by size, functional task, of both urban and rural type. As a complex one evaluating all the views taking part in deciding in criteria for its delineating and forming. The complexity should include the systemicity, too.

In forming the new systematization the significant factor is an appraisal of integration of both local and positional given facts, or of presuppositions of the individual settlements and their agglomerated systems. In contrast with several previous categorizations, in this work emphasis is laid on the productional properties of settlements and not on the ratio of their civil equipment.

The presented systematization is of a working nature, although its classification has already been examined in several studies and projects.

Fig. 1. The structures of settlement.

Fig. 2. The model of human environment and its basic determinants.

Fig. 3. A proposal for the new categorization of settlement structures.

Translated by A. K r a j č í r